स्वराज्य संस्थापक
श्रीशिवराय

साने गुरुजी

साने गुरुजी जन्मशताब्दी अभियान माला

स्वराज्यसंस्थापक

श्रीशिवराय

साने गुरुजी

साधना प्रकाशन
४३०-३१ शनिवार,
पुणे ४११०३०.

© साधना ट्रस्ट

नववी आवृत्ती :
२४ डिसेंबर १९९८ : पू. साने गुरुजी जन्मशताब्दी

प्रकाशक :

ग. प्र. प्रधान
साधना प्रकाशन,
४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११ ०३०

मुद्रक :

ग. प्र. प्रधान
साधना प्रेस,
४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११ ०३०

[illegible] रुपये

साधना प्रकाशन
किमत रु १५

सा. साने गुरुजींच्या स्फूर्तिदायक लेखणीतून उतरलेले श्रीशिवाजी महाराजांचे हे तेजस्वी जीवन १९४८ साली संध्या प्रकाशनाच्या वतीने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर अनेक वर्षे हे चरित्र तसे अप्रकाशितच राहिले. आज शिवजयंतीच्या दिवशी या पुस्तिकेची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित करण्याची संधी संध्या प्रकाशनचे श्री. मा. रा. देशपांडे यांच्या सौजन्याने मिळत आहे. थोर पुरुषांचे जीवन नेमक्या शब्दांत मांडण्याचे फार मोठे कौशल्य गुरुजींच्या लेखणीत आहे.

शिवरायांच्या जीवनावर अनेक चरित्रे लिहिली गेली आहेत. पण गुरुजींनी लिहिलेल्या या छोटेखानी पुस्तकातील आशय वाचकांच्या मनावर वेगळा संस्कार उमटवून गेल्याखेरीज राहात नाही. आजच्या काळातही शिवरायांचे हे जीवन आपणा सर्वांना मार्गदर्शक ठरेल यात शंका नाही.
हे पुस्तक प्रकाशित करण्याची संधी मिळाल्याबद्दल श्री. मा. रा. देशपांडे यांना मनःपूर्वक धन्यवाद !

—प्रकाशक

स्वराज्यसंस्थापक
श्री शि व रा य

आपण आज स्वातंत्र्यासाठी धडपडत आहोत. प्रबळ अशा परसत्तेशी आपण झुंज घेत आहेत. मध्येच निराशा घेरते. अशा प्रसंगी कोणाचे स्मरण करावे, कोणाची मूर्ती डोळ्यांसमोर आणावी ? कोणाचे ध्यान करावे, कोणाजवळ स्फूर्ती व प्रेरणा मागावी ? अंत:करणात अतूट व अखूट असा ध्येयवाद व आशावाद कशाने निर्माण होईल ? कितीही विपत्ती येवोत, अडचणी आ पसरून उभ्या असोत, त्या सर्वांतून मार्ग काढीत आम्ही आमचे ध्येय गाठूच गाठू, असा अमर विश्वास कोण बरे आपणास देईल ? कोण प्रकाश देईल ? कोण मार्ग दाखवील ?

नगर वाचनालय सातारा.
बाल विभाग

मातीतून कर्मवीर

ज्याला उज्ज्वल भूतकाल आहे, त्याला उज्ज्वल भविष्यकाल आहे. भूतकाळातून आपणास अमर असा संदेश मिळत असतो. भूतकाळातील त्यागाचे, पराक्रमाचे, ध्येयोत्कटतेचे प्रसंग आपणास स्फूर्ती देतात. मनुष्य व मातीचे मडके यांत काय फरक ? आपणही मातीच आहोत. परंतु मातीत चैतन्यमय विचारविद्युत संचरली म्हणजे त्या मातीतूनच कर्मवीर मानव निर्माण होत असतात. शालिवाहन राजाची गोष्ट सांगतात. त्याने मातीतून झुंजार वीर निर्माण केले व शक-शत्रूंचा पराजय केला. मातीतून वीर निर्माण करणे म्हणजे काय ? शालिवाहन राजाने मातीप्रमाणे पडलेल्या महाराष्ट्रातील जनतेत तेज फुंकले. लोकांची डोकी म्हणजे खोकी होती. मने मेलेली होती.

शालिवाहन राजाने जनतेच्या डोक्यात तेजस्वी विचार निर्माण केले. त्यांच्या हृदयांत जिवंत, उदात्त भावना निर्माण केल्या. त्याने मढ्यांना चैतन्यकळा दिली. मेलेले राष्ट्र उभे केले. नवयुग निर्मिले. नवीन शक सुरू केला.

राज्यकर्ता महावीर शिवाजी

शालिवाहन राजाच्या अमर पराक्रमाची खूण म्हणून गुढीपाडवा आपण मानतो. परंतु ती खूण मानीत असलो तरी ती गोष्ट फार जुनी झाली. शालिवाहनानंतर असा कोण पुण्यप्रतापी महापुरुष महाराष्ट्रात झाला,–की ज्याची स्फूर्ती सदैव पुरेल ? ज्याचे स्मरण ध्येयार्थ मरायला शिकवील ? ज्याचे स्मरण गुलामगिरीत एक क्षणभरही खितपत पडू देणार नाही ? आहे का असा शककर्ता महावीर ? आहे का अशी अद्वितीय विभूती? येते का डोळ्यांसमोर, राहते का उभी अंतःकरणात ?

होय. महाराष्ट्राजवळ अशी चिरकीर्ती विभूती आहे. महाराष्ट्राचे थोर भाग्य; देवाची त्याच्यावर थोर कृपा. महाराष्ट्राचे मस्तक ज्याच्यामुळे सदैव उन्नत राहील असा थोर पुरुष महाराष्ट्रात होऊन गेला. ज्याने अंधारात प्रकाश आणला, दास्य दवडून स्वातंत्र्य आणले, असा तो लोकोत्तर पुरुषसिंह होता. काय बरे त्याचे नाव ?

त्या पुण्यश्लोक विभूतीचे नाव गो-ब्राह्मण-प्रतिपालक छत्रपती श्रीशिवाजीमहाराज.

महाराष्ट्रा, शिवरायाचे दिव्य चरित्र आठव, आणि आजच्या बाक्या प्रसंगी वीराप्रमाणे उभा राहून मातृभूमी स्वतंत्र करण्याचे काम पुरे होईपर्यंत माघार घेऊ नकोस.

अंधार व निराशेचा काळ

शिवरायाच्या वेळची देशस्थिती मनासमोर आणा. किती विपन्न दशा होती ! उत्तर हिंदुस्थानात मोगलांचे राज्य होते. हिंदु

राजे-महाराजे मोगलांचे अंकित झाले होते. धर्माची अवहेलना होत होती. मंदिरे उद्ध्वस्त केली जात होती. बाटवाबाटव होत होती. ठायीठायी सरदार, जहागीरदार, जमीनदार यांची सत्ता. जनता त्रस्त झाली. धर्मही उरला नाही, खायलाही उरले नाही

दक्षिण हिंदुस्थानातही तोच प्रकार. मुसलमानांच्या लोंढ्याला दोनशे वर्षे विजयनगरच्या साम्राज्याने रोखले. परंतु पुढे तालीकोटच्या लढाईत हा कोट ढासळला; आणि सर्वत्र मुसलमानी सत्ता पसरली. दक्षिण हिंदुस्थानात पाच पातशाह्या झाल्या. त्या त्या ठिकाणचे मातबर हिंदू ह्या शाह्यांची सेवा करू लागले. गरिबांची दैना होऊ लागली. कोठे आधार दिसेना सर्वत्र अंधार व निराशा होती.

मुसलमानी राजे सक्तीने धर्मप्रसार करीत होतेच. परंतु हिंदू धर्मातील तुच्छ मानलेल्या जातींतील हजारो–लाखो लोकदेखील नाइलाजाने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करू लागले. मुसलमानी फकीर विरक्तपणे धर्माची गीते गात गावोगाव हिंडत. हातात कंदील व मुखात धर्माचे सोपे गीत ! हे शेकडो त्यागी फकीर मुसलमानी धर्माचा संदेश देत होते. हिंदुधर्माचा संदेश कोण देणार ?

नगर वाचनालय सातारा.
बाल विभाग

विस्कळित हिंदू समाज

धर्म जणू रसातळाला गेला. त्याप्रमाणे अन्नान्नदशाही होती. सर्वत्र जुलूम, भांडणे, धर्माधर्मांची भांडणे. जातीजातींची भांडणे. शैव-वैष्णवांची भांडणे. सर्व हिंदू समाज जसा विस्कळित होऊन गेला होता. ना एक ध्येय, ना एक विचार. प्रबळ झंझावाताने जीर्ण-शीर्ण पर्णे दशदिशा उडून जावी, त्याप्रमाणे दीन-दरिद्री दुबळी जनता वाटेल तशी फेकली जात होती. जनतेला ' त्राहि भगवान् ' झाले.

परंतु अमावास्या जितकी जवळ, तितकी बीजेची चंद्रकोरही जवळ. हिंदुस्थानभर अंधार होता. परंतु कोठे तरी प्रकाश येणार

असे वाटू लागले. कोठे मिळणार हा प्रकाश ? कोठून मिळणार आशा ? महाराष्ट्राकडे हे महान कर्म आले. भारताला मार्गदर्शन करण्याचे महान कर्म.

पांडुरंगाच्या अध्यक्षतेखाली नवा महाराष्ट्र

मुसलमानी धर्मातील एकेश्वरतेचा परिणाम होत होता. मशिदीत सारे समान. सारे भाऊ. एक ईश्वर व आपण सारे भाऊ. हिंदुधर्मात कोटयवधी दैवते, आणि शेकडो पंथभेद. सारा समाज जसा फाटून गेला होता. मुसलमानी संस्कृतीचे प्रखर प्रहार होत होते.

अशा वेळेस संत पुढे आले. त्यांनी काळाचा संदेश ऐकला व तो आम जनतेला दिला. त्यांनी ब्रह्मविद्येची गुप्त भांडारे खोलली. संस्कृतातील धर्म जनतेच्या भाषेत आणला. ओवी व अभंग यांच्या द्वारा महाराष्ट्राची मते एक होऊ लागली. भागवतधर्मी संतांनी पंढरपूरचा विठूराणा महाराष्ट्रासमोर उभा केला. अनेक दैवते असतील, परंतु एका दैवताकडे सर्वांचे डोळे वळविले, आणि जनतेत ऐक्य निर्माण व्हावे म्हणून वाऱ्या निर्मिल्या. आषाढी-कार्तिकीच्या महावाऱ्यांची परंपरा निर्मिली. त्या त्या ठिकाणांहून थोर संतांबरोबर हजारो नारी-नर नामघोष करीत निघू लागले. पंढरपूरच्या वाळवंटात महाराष्ट्राच्या ऐक्याचे दर्शन होऊ लागले. तेथे त्या विटेवरील समचरण मूर्तीसमोर, कटितटावर कर ठेवून उभ्या असलेल्या मुक्या पांडुरंगासमोर सारा महाराष्ट्र भेदभाव विसरू लागला. पांडुरंगाच्या मुक्या अध्यक्षतेखाली नव-महाराष्ट्र उभा राहू लागला.

ऐक्याचा सोहळा

लोक जातिभेद विसरून एकमेकांस क्षेमालिंगने देत आहेत. नामघोषात रंगले आहेत .... ते महान दर्शन होते. त्या दृश्याचे वर्णन करताना तुकाराममहाराज म्हणतात :

" कठोर हृदये मृदु नवनीते
पाषाणा पाझर फुटती रे
एकमेका लोटांगणी येती रे "

तो ऐक्याचा सोहळा पाहून पाषाणाला पाझर फुटतो. कठोर हृदयाचे सनातनी–त्यांचीही मने लोण्यासारखी झाली असती. एकमेक एकमेकांस प्रणाम करीत होते.

वन्हि तो पेटवावा रे

भागवतधर्मी संतांनी सोपा सुटसुटीत नीतिधर्म दिला. जनतेच्या भाषेत दिला. भेदभाव कमी केला. लाखो लोक जमवून ऐक्याचे दर्शन घडविले. उत्कटता निर्माण केली. यात आणखी भर घालण्यासाठी त्या वेळेस समर्थ रामदासस्वामीही उभे राहिले. बाळपणीच " आई, चिंता करितो विश्वाची " असे म्हणून हा मुलगा कोपऱ्यात विचार करीत बसे. घरातून हा बालशुक बाहेर पडला. बारा वर्षे तपश्चर्या करून पुढे बारा वर्षे देशपर्यटन केले. समर्थांनी देशाची स्थिती पाहिली. त्यांचे हृदय विदीर्ण झाले. लोकांत त्राण नव्हते.

" न मिळे खायला खायला खायला " असे हृदय पिळवटून समर्थ सांगत आहेत. लोकांच्या पोटात अन्न नाही. डोक्यात विचार नाही. काय करावे ?

समर्थांनी महाराष्ट्रभूमी कार्यक्षेत्र म्हणून पसंत केली. महाराष्ट्र डोंगराळ प्रदेश. ठायी ठायी उंच किल्ले, खोल दऱ्या. येथे स्वराज्याची शक्यता आहे असे का त्यांना वाटले ?

पडलेल्या जनतेत सुप्त शक्ती असते. पण घर्षणाशिवाय ठिणगी पडत नाही.

" वन्हि तो पेटवावा रे ।
पेटविताचि पेटतो ॥ "

असे समर्थ म्हणाले. कोठे तरी ठिणगी पडू दे. वन्ही पेटू दे. परंतु वन्ही कसा पेटवणार ?

समर्थांनी कर्माचा संदेश दिला

भागवतधर्मी संतांनी ऐक्य निर्मिले. उत्कटता निर्मिली. परंतु कर्माचा संदेश द्यायला समर्थ उभे राहिले. त्यांनी एक नवीन दैवत दिले. कोदंडपाणी प्रभू रामचंद्र ! रामचंद्राची उपासना त्यांनी उपदेशिली. यात हेतू होता. रामाचा अवतार कशासाठी ? रावणाचे निर्दालन करण्यासाठी. बंदिखान्यात पडलेले कोट्यवधी देव सोडवण्यासाठीं राम आला. आजही नाही का येणार ? येईल. परंतु जीवन संयमी करा. फोल चर्चा थांबवा. थोडे धारिष्ट करा. देव यायला तयार आहे. परंतु–

" कृपाळूपणे अल्प धारिष्ट पाहे ।। "

तुमच्या धाडसाची तो अपेक्षा करतो. तुम्ही हात-पाय हलवा. उठा, गोपाळांनी काठ्या लावल्या म्हणजे प्रभूची करांगुळी आहेच.

बळाची उपासना

रामचरित्राचा संदेश समर्थांनी दिला, आणि हनुमान उभा केला. गावोगावी हनुमानाची स्थापना केली. बळाची उपासना. हृदयात ऐक्य हवे व दंडांत बळ हवे. ठायी ठायी आखाडे गजबजू लागले. दंड थोपटले जाऊ लागले. बळ व बळाबरोबर संघटना होऊ लागली. परंतु हे हनुमंताचे बळ. हे बळ रामाच्या सेवेत अर्पायचे. जो महान पुढारी उभा राहील, जनतेतून पुढे येईल त्याच्या चरणी ही शक्ती अर्पण करा. ठायी ठायी प्रबळ तरुणांची संघटना करून ती महान नेत्याला नेऊन द्या.

नैराश्य भेदणारा राम-महिमा

समर्थांनी रामायणातील युद्धकांडावरच भर दिला. बाकीच्या कांडांवर त्यांनी फार लिहिले नाही. युद्धकांडावर सारा जोर. ही मराठीतील ठणठणीत युद्धकांडे सर्वत्र खणखणीत भाषेत घोषविली जाऊ लागली. रामकथेचा प्रचंड महिमा नैराश्य भेदून आत जाऊ लागला.

जनतेत संघटनेचे, संयमाचे, एकजुटीचे, शिस्तीचे विचार कोणी पसरायचे ? समर्थांनी प्रचंड संघटना आरंभिली. ठिकठिकाणी जी बुध्दिमान व तेजस्वी मुले दिसतील त्यांना ते संघटनेत ओढू लागले. " तीक्ष्ण बुद्धीची, सखोल । " अशी मुले जी दिसतील ती आमच्याकडे पाठवा. " मग त्यांचा गोवा । आम्ही उगवू । " मग त्यांच्या मनांतील गोंधळ आम्ही दूर करू, त्यांना ध्येय देऊ, असे समर्थ आपल्या शिष्यांना सांगत आहेत. मनाचे सोपे सुटसुटीत श्लोक केले. हे श्लोक फकिरांच्या साक्याप्रमाणे, दोहऱ्यांप्रमाणे म्हणता येतात. समर्थांचे शिष्य हे श्लोक म्हणत, नवविचार देत हिंडू लागले. आपण स्वतंत्र होऊ, जरा धारिष्ट करू या, असे हे तेजस्वी प्रचारक सांगू लागले.

नगर वाचनालय सातारा
बाल विभाग

नव-संदेश

" उत्कट भव्य ते घ्यावे । मिळमिळीत अवघेचि टाकावे । " हा संदेश समर्थांनी दिला.

" मराठा तितुका मेळवावा । "
" शहाणे करून सोडावे । सकल जन ।। "

असे संदेश त्यांनी दिले. ही प्रचंड जागृती होऊ लागली. परंतु जनतेतील जागृतीला स्वातंत्र्याच्या ध्येयाकडे कोण नेणार ? जनतेच्या आशा, आकांक्षा, उद्योग, या सर्वांना एका ध्येयाभोवती कोण आणणार ? परिस्थिती परिपक्व होती. कोणी तरी महान नेता येणार असे वाटत होते. चळवळीची प्रचंड लाट उचंबळत होती.

" धीर धरा धीर धरा तकवा ।
हडबडू गडबडू नका ।। "

असे समर्थ विद्युद्वाणीने सांगत होते.

शाहीरही निर्माण होऊन एक तुणतुणे हाती घेऊन बहुजन समाजाला स्फूर्ती द्यायला ठायी ठायी हिंडू लागले होते. अरुणोदय होत होता. पक्षीवृंद गाऊ लागला. उडू लागला. चालना देणारा प्रतापी सूर्यनारायण येणार—अशी श्रद्धा वाटू लागली.

लाटेतून स्वच्छ फेस निर्माण होतो,– त्याप्रमाणे जनतेतील लाटेतून तेजस्वी महापुरुष उत्पन्न होतो. जनतेच्या हृदयांतील वेदनांतून तो निर्माण झालेला असतो. योग्य परिस्थिती महापुरुषाला जन्म देते.

महापुरुषाचा जन्म

शिवनेरीला शिवराणा जन्मला. १६३० साली अक्षय्य तृतीयेला अक्षयकीर्ती छत्रपती जन्माला आले. माता जिजाईला दुःखात आनंद झाला. राजे शहाजी दूर राहात होते. पित्याच्या मांडीवर बालशिवाजी खेळला नाही. शहाजी त्या वेळचा महान योद्धा. " उत्तरेकडे कोण– तर शहाजहान, दक्षिणेकडे कोण– तर शहाजी ! " अशी म्हण पडली होती. दिल्लीपतीचा साल्हेर–मुल्हेरजवळ शहाजीने धुव्वा उडविला होता. बाळराजाला मांडीवर खेळवीत तो निजामशाही वाचवीत होता. परंतु पुढे शहाजी विजापुराकडे आला. विजापूरचा राजा शहाजीस सामोरा गेला. शहाजीने दक्षिणेकडे–विजापुराकडे राज्य वाढविले. तिकडे जणू स्वतंत्र सम्राट असा तो वागू लागला. मोठा दरबार भरे. कवी गाणी गात.

असा शहाजी शोभत होता. परंतु नावाला का होईना, तो विजापूरचा अंकित होता. अद्याप तो स्वतंत्र बंड करू शकत नव्हता. परंतु आपल्या मुलाने स्वतंत्र व्हावे असे त्याला वाटत असावे. पुण्याजवळची जी जहागीर त्याने बालशिवाजीला दिली, –तिची व्यवस्था दादोजी कोंडदेव पाहात. त्या जहागिरीसाठी शिवाजीच्या नावाचा जो शिक्का शहाजीने तयार करून दिला त्यात " प्रतिपच्चंद्ररेखेव " ही मुद्रा वाढत जाईल असे लिहिले होते. शिवाजीचे स्वतंत्र राज्य झाले तर खंडोबाला सोन्याची नाणी वाहीन–असाही शहाजीचा नवस होता. आपण विजापूरच्या दरबाराला जोडून राहायचे, शिवाजीला तिकडे वाढू द्यायचे; विजापूरकरांना फार शंका येणार नाही, असे शहाजीस वाटत असावे. आणि शिवाजीची शक्ती वाढली तर पुढे वरून

शिवाजी व दक्षिणेकडून आपण चाल करून मध्ये विजापूर पकडून गारद करावे असेही मनात असेल. दक्षिणेकडचे राज्य शिवाजीच्या राज्यास पुढे जोडू, व नर्मदेपासून कन्याकुमारीपर्यंत स्वतंत्र मराठा राज्य होईल—असे विचार शहाजीच्या मनात नसतील असे नाही.

काही असो; विजापूरच्या भर दरबारात कुर्निसात न करणारा, विजापूरच्या रस्त्यात गो-माता मारणाऱ्याला शासन करणारा हा बालवीर, शहाजीपासून दूर पुण्याजवळ माता जिजाबाईच्या प्रेमळ, पवित्र व तेजस्वी सान्निध्यात वाढत होता. रामायण—महाभारतातील कथा ऐकत होता. समर्थांच्या हिंडणाऱ्या प्रचारकांचे स्वर ऐकत होता. आसपासची परिस्थिती न्याहाळीत होता. तरुणांचे विचार ऐकत होता.

ध्येयवादी तरुणांचा गोतावळा

बालशिवाजीसमोर स्वातंत्र्याचे भव्य ध्येय उभे राहिले. हे ध्येय कसे कृतीत आणायचे ? रामाला वानरांनी साहाय्य केले. मला कोण करील ? गरीब मावळे करतील. हे तरुण शेतकरी करतील. मोठमोठे इनामदार, जहागीरदार, जमीनदार--हे मदत करणार नाहीत हे शिवरायाने जाणले. ज्यांना खायला नाही, ज्यांच्या अंगावर वस्त्र नाही— तेच उठतील. जिकडे पाहावे तिकडे गढीवाल्यांचे राज्य. हे गढीवाले विजापूरकरांचे मिंधे असत व इकडे गरीब जनतेला लुटीत. शेतकऱ्यांची शेते, त्यांची फळझाडे, त्यांचे गवत—सारे आधी गढीवाल्यांसाठी. शिवरायाने विजापूरकरांविरुद्ध, गढीवाल्यांविरुद्ध बंड उभारले. बंड कसे उभारायचे ? पैसा कोठून आणायचा ? सैन्य कसे निर्मायचे ? शस्त्रास्त्रे कोठून आणायची ? कसे लढायचे ? कोठून लढायचे ? सारे प्रश्न होते. बालशिवाजी व त्याचे सवंगडी याची चर्चा करीत. शिवरायाला गर्व नव्हता. गोकुळातील कृष्ण गोपाळबाळांत मिसळे, काला करी, खेळे,— तसे हे शिवराय होते. डोंगर

चढावे, दरीखोरी पाहावी; घोडदौड करावी; पट्टा, भाला, समशेर, सारे शिकावे. तरुणांबरोबर लुटुपुटीच्या लढाया कराव्या असे चाले. समान विचारांचे, समान ध्येयाचे तरुण जमू लागले, गोष्टी होऊ लागल्या. तरुणांचे जथे ठायी ठायी वाढू लागले. कर्माची प्रतीक्षा करू लागले.

गरिबांचे संघटन

" मी गढीवाल्यांच्या गढ्या नष्ट करण्यासाठी आलो आहे" हे शिवरायांचे शब्द वाऱ्यावर सर्वत्र गेले. महाराष्ट्रातील सारी गरीब जनता एक होऊ लागली. शिवरायांनी सर्वांना जवळ केले. ब्राह्मण, प्रभू, मराठे,--अठरापगड जातींतील तेजस्वी, निश्चयी,त्यागी माणसे जमू लागली. मराठा म्हणजे आडनावी मराठा नव्हे; महाराष्ट्र ज्याला आपला वाटतो, महाराष्ट्र ज्याला मातृभूमी वाटते, महाराष्ट्रात दारुण दैन्य, दुःख नसावे असे ज्यांना वाटते, ते मराठे. महाराष्ट्रातील मुसलमान-- ते जर महाराष्ट्रात गुण्यागोविंदाने राहतील तर तेही मराठेच. या व्यापक अर्थाने शिवाजी महाराज मराठा शब्द समजत. शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात, आरमारात मुसलमानही होते. अफजुलखानाला भेटायला जाताना जे आठ वीर शिवरायांबरोबर होते त्यांत एक मुसलमानही होता; आणि अफजुलखानाबरोबर त्याच्या रक्षणार्थ हिंदू होते.

शिवराय केवळ मुसलमानांच्या विरुद्ध नव्हते. ते अन्यायाविरुद्ध होते. जनतेचा संसार धुळीस मिळवणाऱ्यांविरुद्ध होते. छत्रपतींनी अफजुलखान सफा केले तसे चंद्ररावही सफा केले. ते जनतेचे कैवारी होते. पातशाहीच्या पाशातून, सरदार-जहागीरदार यांच्या पाशातून मुक्त करायला हा महापुरुष आला होता.

बहुजनसमाजातील नेते

ज्याप्रमाणे आजचे पुंजीपती, आजचे संस्थानिक, जहागीरदार, जमीनदार हे सरकारकडे वळतात, त्याचप्रमाणे शिवरायांच्या

वेळेचीही गोष्ट. पेन्शनरांची मुले, सरकारजमा लोकांची तेजस्वी मुले ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या लढ्यात येत, तसेच त्या वेळेसही झाले. बाप विजापूरकरांचा अंमलदार, तर मुलगा शिवरायांच्या सैन्यात, असे प्रकार होते. शिवरायांना ते ९६ कुळांतील बडे लोक, ते अहंकारी क्षत्रिय मिळाले नाहीत. कोण मिळाले? शिवछत्रपतींचे सेनापती कोण? जनतेतीलच नेते. नरवीर तानाजी, येसाजी, बाजी पासलकर, नेताजी—हे बहुजनसमाजात जन्मलेले. सूर्यवंश, चंद्रवंश अशा आख्यायिका सांगणारे ते नव्हते. शिवाजीमहाराजांनी जनतेत क्रान्ती केली. शिवाजीमहाराजांना ही क्रान्ती करणे का शक्य झाले? आजूबाजूला किती पातशाह्या. वरती प्रचंड मोगल साम्राज्य. खाली विजापूरचे राज्य. पूर्वेकडे गोवळकोंड्याचे राज्य. पश्चिमेकडे शिद्दी. चारी बाजूंस मातबर शत्रू असता या पुरुषाने क्रान्ती कशी केली? मुख्य बळ कोणते?

जनताजनार्दनाची विराट शक्ती पाठीशी

जनता म्हणजे जनार्दन. हा जनार्दन छत्रपतींनी आपल्याकडे वळविला. या दरिद्रनारायणाची उपासना त्यांनी मांडली. ज्याला क्रान्ती करायची असेल, दुष्टांची सत्ता नष्ट करायची असेल त्याने जनतेचे प्रश्न हाती घेतले पाहिजेत. शिवाजीमहाराजांसमोर ही दरिद्री जनता होती. "प्रजेच्या गवताच्या काडीसही कोणी स्पर्श करू नये; पोटच्या पोरांप्रमाणे जनतेने वाढविलेली झाडे,—त्यांना शिवू नये." असे हुकूम शिवरायांनी दिले. नाही तर जनतेने आंब्याची झाडे लावावी, गढीवाल्यांनी आंबे खावे. हे प्रकार बंद करण्यासाठी शिवराय उभे राहिले. म्हणून सारी जनता त्यांच्याभोवती उभी राहिली. हा अवतारी पुरुष असे जनता मानू लागली. 'अवतार' या शब्दाचा अर्थच मुळी असा की, जो अहंकाराने उंच पदी न बसता खाली जनतेत येतो; तिच्या सुखदुःखाशी एकरूप होतो तो. शिवराय जनतेच्या सुखदुःखाशी एकरूप झाले होते. म्हणून जनताजनार्दनाची विराट शक्ती त्यांच्या पाठीशी उभी राहिली.

हाती सतीचे वाण

शिवरायांनी जनतेचे बळ जागृत केले. तिची सहानुभूती मिळविली. त्याचप्रमाणे ध्येयार्थ प्राणार्पण करण्याची वृत्तीही त्यांनी निर्मिली. संतांच्या उपदेशाने, समर्थांच्या प्रचाराने त्यागाची व पुरुषार्थाची ज्वलंत भावना पेटली होती. शिवरायांनी स्वतः संकटात पुढे होऊन मरणाची बेपर्वाई शिकविली. अफजुलखानासमोर स्वतः जाऊन ते उभे राहिले. शाइस्तेखानावर स्वतः जाऊन हल्ला केला. ते स्वतः हातात सतीचे वाण घेऊन उभे होते म्हणून त्यांना ध्येयार्थी माणसे निर्माण करता आली.

गनिमी लढाईचे नवे तंत्र शोधले

आणि द्रव्य, शस्त्रास्त्रे वगैरेंची ते जमवाजमव करू लागले. कधी सरकारी खजिने लुटावे, कधी श्रीमंतांजवळचे द्रव्य आणावे. अशा रीतीने द्रव्याची आरंभीची जमवाजमव होऊ लागली. शस्त्रे गोळा होऊ लागली. परंतु सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लढण्याची एक नवीन पद्धतच या प्रतिभाशाली पुरुषाने निर्माण केली. मोगलांच्या–विजापूरकरांच्या प्रचंड फौजा. हत्ती, घोडे–या फौजांशी समोरासमोर तोंड देणे कठीण. अकस्मात यावे, छापा घालावा, मारावे, लुटावे, निघून जावे, अशी ही गनिमी पद्धतीची अभिनव लढाई शिवछत्रपतींनी निर्मिली. ती यशस्वी केली. गनिमी पद्धतीत जनतेचे सहकार्य लागते. ते तर शिवरायांस संपूर्णपणे असे. लोक शत्रूची बातमी देत. धान्य देत. आसरा देत. अशा रीतीने शिवरायांचे बंड प्रचंड होऊ लागले.

किल्ला म्हणजे स्वातंत्र्याची किल्ली

ठिकठिकाणचे डोंगरी किल्ले हाती असणे म्हणजे सत्तेची किल्ली, ही गोष्ट शिवरायांनी ओळखली. ते एकामागून एक किल्ले घेत चालले. किल्ला म्हणजे स्वातंत्र्याची किल्ली. तोरणा किल्ल्यावर तोरण बांधून शिवराय महाराष्ट्रभर संचार करू

लागले. तेजस्वी इतिहास निर्माण होऊ लागला. वीर, महावीर, मुत्सद्दी, पृथ्वी-मोलाची माणसे निर्माण झाली. ते आबाजी सोनदेव, ते अढळ मांडीचे महावीर नेताजी, हत्तीशीही झुंज घेणारे येसाजी, जखमी हाताला शेला गुंडाळून लढणारे व मुंडके तुटले तरी ज्यांच्या स्फूर्तिमय धडाने शेकडो सैनिक मारले असे ते वीरशिरोमणी मुरारजी, आणि पावन खिंडीत शिवराय सुखरूप पोचावे म्हणून धारातीर्थी पडणारे व तोफांचा आवाज ऐकून 'माझे कर्तव्य मी केले ! ' असे म्हणून प्राण सोडणारे थोर बाजी,–आणि शिवरायांच्या स्वातंत्र्यरामायणातील आपल्या रक्ताने ज्याने सुंदरकांड लिहिले, लाडक्या रायबाचे लग्न दूर ठेवून आधी कोंडाण्याचे लग्न लावायला जो गेला, मध्यरात्री घोरपडीने जो चढला, लढता लढता ज्याचा हात तुटला,–आणि शेवटी शिवरायाचे स्मरण करीत जो पडला.... तो अतुलकीर्ती, अमरस्फूर्ती तानाजी, व ' मी दोर केव्हाच कापून टाकला आहे, पळता कोठे ? ' असा संदेश देणारा तानाजीचा भाऊ सूर्याजी आणि तानाजीच्या मृत्यूचा सूड घेणारे, उदयभानूला कंठस्नान घालणारे वृद्ध शेलारमामा, आणि जरा शिस्त मोडल्यामुळे शिवप्रभू ज्यांच्यावर रागावले–म्हणून शत्रूवर पुन्हा तुटून पडून, कलंक पुसून टाकण्यासाठी धारातीर्थी पडलेले प्रतापराव गुजर– किती नावे सांगावी ? किती ज्ञात–अज्ञात वीर, महावीर ! किती बलिदाने, किती आत्मार्पणे !

आग्र्याहून सुटका

आणि ती दिल्लीहून सुटका ! किती कठीण प्रसंग ! केवढे धाडस ! संभाजीस ताटात घेऊन जेवणारा ब्राह्मण ! कशी उदात्तता, वीरता ! दिल्लीहून शिवराय सुखरूप येतात. कोणी आणले ? जनता-जनार्दनाने. या महापुरुषाला जनतेने जणू सांभाळले; आणि आईसमोर अंगाला राख फासलेले शिवराय जेव्हा उभे राहिले तेव्हा जिजामातेला काय बरे वाटले असेल! शिवराय सुखरूप आलेले पाहून कशी चैतन्यकळा संचरली

असेल,–किती गूळ वाटला गेला असेल,–किती उत्सव-समारंभ झाले असतील ?

विजापूरकरांना दिल्लीपतीचा शह देऊन शहाजीराजांना सोडविल्यावर पुढे काही वर्षांनी जेव्हा शहाजीराजे भेटीला येत होते, तेव्हाचे शिवरायांचे ते विनयमधुर वर्तन ! ते पायी सामोरे गेले. पित्याच्या चरणांवर त्यांनी मस्तक ठेवले. पित्याने प्रतापी पुत्राला हृदयाशी धरले. किती गोड–उदात्त असा तो प्रसंग !

ज्याचा दर्या त्याचे वैभव

सैन्य वाढत होते. राज्य वाढत होते. घोडदळ तयार झाले. दर बारा कोसांवर सुसज्ज असे डोंगरी किल्ले खडे राहिले. किल्ल्यांत धान्य, शिबंदी, शस्त्रास्त्रे, सारे जय्यत असे. तसेच शिवरायाने समुद्राचेही महत्त्व ओळखले. आरमार तयार केले. समुद्रात किल्ले बांधले. मराठ्यांचे एक होडगेही पूर्वी फिरत नव्हते. परंतु असे खंबीर आरमार तयार केले की,–जे पुढे अरबी समुद्रात इंग्रजांसही भारी झाले ! किती दूरवर दृष्टी. छत्रपतींचे एक वाक्य आहे–" ज्याचा दर्या त्याचे वैभव." सुरत, मुंबई येथील इंग्रज वखारी शिवरायांनी पाहिल्या. या जलचरांची शक्ती या दूरदृष्टी पुरुषाने ओळखली. व्यापार हवा, वैभव हवे, तर समुद्र ताब्यात हवा , हे सूत्र त्यांनी सांगितले. परंतु हे महान सूत्र पुढे पेशवे, मराठे विसरले. इंग्रज बळावले. हिंदुस्थान परतंत्र झाला. शिवराय काळाच्या पुढे होते. त्यांची बुद्धी स्वतंत्र, अर्वाचीन होती.

राज्य बळकट राहावे म्हणून ते नक्त पगार देत. कोणाला जहागिऱ्या दिल्या नाहीत. बक्षीस देत. पगार देत. जहागिऱ्या दिल्या तर पुढे जहागीरदार स्वतंत्र होऊ लागतात. त्यांचा स्वार्थ बळावतो. मध्यवर्ती सत्ता कोलमडते. म्हणून जहागिऱ्या न देण्याचा दंडक त्यांनी घातला. हाही पुढे पाळला गेला नाही.

राज्यभिषक झाला

अशा रीतीने शिवराय स्वातंत्र्य बांधीत होते; आणि एके दिवशी १६७४ साली तो महामंगल विधी झाला. शिवराय छत्रपती झाले ! समर्थांनी आशीर्वाद दिला. माता जिजाईने आशीर्वाद दिला. दोघांचे डोळे आनंदाश्रूंनी भरून आले. सारे मराठी हृदय उचंबळले. महाराष्ट्राने दुवा दिला. राज्याभिषेक झाला.

अनंत सुधारणा केल्या

शिवरायांना आपली परंपरा जणू प्राचीन राजर्षींच्या परंपरेस जोडायची होती. अष्टप्रधानपूर्ण राज्यपद्धती त्यांनी सुरू केली. निरनिराळी खाती पाडली. त्यावर योग्य अधिकारी नेमले. ते पुन्हा वंशपरंपरा नेमले नाहीत. गुणांची किंमत राहिली. राज्याचा पसारा वाढत होता. स्वतंत्र मराठी सत्तेचा पर-दरबारी पत्र-व्यवहार होऊ लागला. शेकडो परभाषेतील शब्द मराठीत घुसले होते. शिवरायांनी " राज्यव्यवहार कोश " करवून सर्व परकी शब्दांना संस्कृत प्रतिशब्द रूढ केले. आपले असेल ते ठेवावे. नवीनच कल्पना असेल तर घ्या एखादा परकी शब्द. परंतु घरचे बुडवून परके घेण्यात काय अर्थ ?

देवाचे देणे

" उदंड पडली कामे । " अशी समर्थांची हाकाटी होती. परंतु आता " बुडाला औरंग्या पापी । " असे पाहून स्वातंत्र्याचा सूर्योदय पाहून जनतेतील जागृती, कर्तव्यदक्षता, ऐक्य, शिस्त, त्याग, शौर्यधैर्य, ध्येयोत्कटता, चारित्र्य हे सारे पाहून समर्थ संतोषले. त्यांचें ध्येय मूर्त करणारे शिवराय, त्यांच्यासाठी समर्थ तुळजापूरच्या देवीपुढे सद्गदित होऊन प्रार्थना करते झाले.-
" तुझा तू वाढवी राजा । "

शिवराय ही जणू देवाची देणगी. असा दैवी देण्याचा राजा

कोठे पाहायला मिळणार ? शिवरायात खरोखर दिव्यता होती. ते विरक्त झाले असते तर थोर संत झाले असते. एकदा हंपी-जवळ जंगलात जाऊन शिवराय ध्यानात रमले. जणू प्रभूशी ते एकरूप होऊ पाहात होते. परंतु जनता तडफडत होती. ते पुन्हा जनतेकडे धावून आले. असा हा राजा होता.

पकडून आणलेल्या यवनीस पाहून ते म्हणाले, "आई, मी तुझ्या पोटी येतो तर किती सुंदर दिसलो असतो." किती थोर उद्गार ! असे उद्गार काढणारा पुरुष सामान्य नसतो.

असा हा जितेन्द्रिय पुरुषसिंह होता. मुसलमानी धर्माची निंदा कधी त्यांनी केली नाही. कुराणाचा अपमान केला नाही. मशिदी, दर्गे यांनाही इनामे दिली. परधर्मीयांस राजी राखले. असा राजा इतिहासात कोठे पाहावा, कोठे शोधावा ! म्हणून समर्थ जगदंबेला म्हणाले, "तुझा तू वाढवी राजा ! हे देवा, शिवछत्रपती तुझे देणे. त्याची भरभराट कर."

स्वातंत्र्यमूर्ती अन्तर्धान पावली

भरभराट होत होती. परंतु आयुष्य कमी झाले. १६८० मध्ये वयाच्या अवघ्या पन्नासाव्या वर्षी महाराष्ट्राची ही पुण्यमूर्ती, ही स्फूर्तिदेवता, ही स्वातंत्र्यमूर्ती अन्तर्धान पावली ! परंतु शिव-छत्रपती महाराष्ट्राच्या रोमरोमांत आहेत. ते अमर आहेत.

महाराष्ट्राचे हे मुके किल्ले स्वातंत्र्याचा संदेश देत आहेत ! गरिबांचे प्रश्न हाती घ्या, त्यागाची परमावधी करा, नेत्यांचे ऐका, असे आदेश हे किल्ले देत आहेत. लोकमान्य म्हणत, "सिंहगडावर वर्षातून एक महिना राहतो, परंतु येथील ती हवा मला मग वर्षभर पुरते." अशी ही स्वातंत्र्य-प्रेरणा महाराष्ट्रातील किल्ले सदैव देतील. रायगड, सिंहगड, प्रतापगड, पुरंदर, पन्हाळा, रांगणा—किती नावे ! किती अमर आठवणी ! किती तेजोवलये या किल्ल्यांभोवती ! महाराष्ट्रा, यांचा संदेश नाही का तुला ऐकू येत ?

जिवंत शिकवण

शिवछत्रपती गेले ! संभाजीमहाराजांची ती करुण–गंभीर कारकीर्द संपली. राजाराममहाराज उभे राहिले. औरंगजेब सर्व शक्तिनिशी आला होता. राजाराममहाराज चंदी–तंजावरकडे गेले. महाराष्ट्रात कोण होते ? रामचंद्रपंत अमात्य, संताजी घोरपडे, धनाजी, अनेक वीर व मुत्सद्दी उभे राहिले व शर्थीने लढले. औरंगजेब थकला. शिवाजीमहाराज नव्हते. राजराम-महाराज दूर. तरी शिवाजीमहाराजांची शिकवण जिवंत होती. त्यांनी दिलेला ध्येयवाद जिवंत होता. आजही ती शिकवण आपणास घेता येईल. ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर, स्पृश्य-अस्पृश्य, हिंदू-मुसलमान,–सारे भेद भिरकावून एक भारत डोळ्यांसमोर ठेवून महात्माजींसारख्या अद्वितीय नेत्याच्या नेतृत्वाखाली प्राण हाती घेऊन अमर आशेने व निश्चयाने जर आपण उभे राहू तर आजही त्वरित स्वतंत्र होऊ.

विशाल दृष्टी

संभाजीमहाराजांची कारकीर्द सुरू होती. काळाकुट्ट अंधार सर्वत्र पसरला. तेव्हा समर्थांनी शेवटचा संदेश पाठविला :

> शिवरायाचे आठवा रूप । शिवरायाचा आठवा प्रताप ।
> शिवरायाचा कैसा साक्षेप । आटोपावा ।।
> शिवरायाचे कैसे चालणे । शिवरायाचे कैसे बोलणे ।
> शिवरायाचे कैसे वागणे । सावधान ।।

अशा आशयाच्या त्या ओव्या मनन करण्यासारख्या आहेत. आजही आपण जर शिवरायाचे रूप, त्याची शिकवण सारे स्मरू तर सारे करंटेपण नष्ट होईल. " जो तो बुद्धीच सांगतो । "– असली पाचकळ चर्चा, चावटपणा बंद होईल. जीवनात प्रखरता खोल व उदार बुद्धी, व्यापक व विशाल दृष्टी येईल.

रामराज्य

महाराष्ट्रात आदर्श रामराज्य सुरू झाले. रामराज्य ? हो;

रामराज्य. रामराज्य जनतेसाठी होते. रामचंद्रांचा आदर्श समर्थांनी सर्वांसमोर ठेवला होता. शिवछत्रपतींच्या राज्याची खूण कोणती ? त्यांच्या ध्वजाचा रंग कोणता ? भगवा रंग. भगवा रंग म्हणजे संन्यासाची खूण. भगवा झेंडा असे दाखवतो की, राजा हा संन्यासी आहे. तो प्रजेचा विश्वस्त आहे. खजिना प्रजेचा. प्रजेच्या कल्याणात खर्च व्हायचा. ज्या राज्याची खूण भगवा झेंडा ते राज्य रामराज्य. परंतु नुसती भगवी निशाणे काय कामाची ! आज जी भगवा झेंडा वापरणारी संस्थाने आहेत ती प्रजापालनात किती दक्ष आहेत ! प्रजेचे विश्वस्त म्हणून हे संस्थानिक वागतात का ? भगवा झेंडा म्हणजे गरीबांचे कल्याण. भगव्या झेंड्याचा हा अर्थ आज तिरंगी झेंड्यात आहे. त्या शेतकऱ्या-कामकऱ्यांसाठी झगडा. तिरंगी झेंड्यावर चरखा आहे. चरखा म्हणजे दरिद्रनारायणाची निशाणी. तिरंगी झेंड्याने गरिबांना हृदयाशी धरले आहे. तो झेंडा अन्याय सहन करीत नाही, खोटे भेदभाव निर्मीत नाही, मुसलमानांस द्वेषीत नाही. भगव्या झेंड्याचाच विकसित अवतार-अखिल भारतास शोभेसा अवतार-म्हणजे तिरंगी झेंडा. शिवछत्रपतींच्या वेळेस 'मराठा तितुका मेळवावा !' असा संदेश होता. भगवा झेंडा महाराष्ट्रातील मुसलमानांसह सर्वांना एकत्र हाक मारीत होता. तिरंगी झेंडा सर्व भारतीयांस हाक मारीत आहे.

न्यायाची प्रस्थापना

भगवा झेंडा राज्याची खूण करून शिवप्रभू जनतेच्या सेवेत रमले. भांडणे बंद पडली. समर्थ, संत यांच्या प्रचाराने ऐक्य झालेच होते. कोणतेही महाकार्य करायच्या आधी शक्य तो सर्वांचा मेळ घालावा.

"सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ।"

जे ब्रह्मकर्म आहे, मोठे कर्म आहे, ते सर्वांच्या अविरोधानेच प्राप्त होते, सफल होते. शिवरायांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी शक्य

तो अविरोध निर्माण केला. सर्वांना एकत्र आणले. सर्वांची सुख-दुःखे पाहिली. न्याय सर्वत्र स्थापिला.

हे सारे पाहून समर्थ नाचू लागले. ते म्हणाले :

" उदंड जाहले पाणी ।
स्नानसंध्या करावया ।। "

इतके दिवस स्नानसंध्या रुचत नव्हती जणू. लोभ व क्षुद्र कलह सोडून उभे राहिले पाहिजे. परकी सत्तेवर संपूर्ण बहिष्कार घालायला उभे राहिले पाहिजे. सरकारच्या तोंडाकडे पाहणे बंद झाले पाहिजे. आपला जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याचा हक्क मिळवून घ्यायला सर्वांनी उभे राहिले पाहिजे. यात पुरुषार्थ आहे. याने उज्ज्वल भूतकाळाला शोभेसे आपण होऊ.

शिवछत्रपती भारताची अमृत-संजीवनी

महाराष्ट्रा ! शिवछत्रपतींची खरी पूजा आपण घरोघर स्वातंत्र्यासाठी लढू तेव्हाच होईल. घरोघर शिवछत्रपतींची ती तेजोमय तसबीर ठेवा. तिला हार घाला. त्यांची उदात्त शिकवण अंगी आणा व स्वतंत्र व्हा.

शिवछत्रपती म्हणजे महाराष्ट्राची, भारताची अमृत-संजीवनी आहे. महाराष्ट्र उभा राहील. भारत स्वतंत्र होईल.

वंदे मातरम् !

शिवछत्रपतींची आरती

आरती शिवराया, तुझ्या वंदितो पाया ।
तुझ्यावरून कुरवंडावी, आम्ही आमुची काया ।। आरती० ।।

आरती दाही दिशा, होती दास्याची निशा ।
अशा वेळे आणलीस, प्रभो स्वातंत्र्य-उषा ।। आरती० ।।

जागले सर्व जन, दिली अद्भुत स्फूर्ती ।
जागले सर्व जन, झाली अपार कीर्ती ।। आरती० ।।

ठायी ठायी वीर नाना; बाजी, मुरार, तान्हा ।
स्वातंत्र्यार्थ शिवराया, देती आनंदे प्राणा ।। आरती० ।।

महाराष्ट्र पुण्यभूमी, केली पसंत तुम्ही ।
लावियला भव्य दीप, येथे मोक्षाचा तुम्ही ।। आरती० ।।

किती तुज आळवावे, प्रभो किती रे गावे ।
स्फूर्तीचा सागर तू, तुला सदैव ध्यावे ।। आरती० ।।

ऐक्याचा, स्वातंत्र्याचा, देशी संदेश थोर ।
त्यागाची अंतरंगी, फुलविशी चंद्रकोर ।। आरती० ।।

तुझी स्मृती नित्य राहो, अमुचे करंटेपण जावो ।
भारतमाता प्यारी, म्हणो स्वतंत्र होवो ।। आरती० ।।

जय हिंद !

साने गुरुजींचे निवडक वाङ्‌मय

कुमार गटासाठी

१. सुंदर पत्रे (भाग १ ते ३)
२. बापूजींच्या गोड गोष्टी (भाग १ ते ६)
३. माझी दैवते
४. कुमारांपुढील कार्य
५. दिगंबर राय
६. जीवनाचे शिल्पकार
७. भारतीय नारी
८. लोकमान्य टिळक
९. आपले नेहरू
१०. भगवान श्रीकृष्ण
११. कावळे
१२. मोरी गाय
१३. साक्षरतेच्या कथा
१४. दारुबंदीच्या कथा
१५. श्रीशिवराय
१६. सोनसाखळी
१७. शबरी
१८. सुंदर कथा
१९. मुलांसाठी फुले
२०. यज्ञ
२१. त्यागातील वैभव
२२. साने गुरुजी गोड गोष्टी भाग १ ते १० (संच)
२३. श्यामची आई
२४. चंद्रभागेच्या वाळवंटी
२५. मेघ चियांग / इतर गोष्टी
२६. विचारगाथा
२७. विश्वदर्शन
२८. विश्वभारती
२९. हिमालयातील शिखरे
३०. आव्हाने
३१. अमोल गोष्टी
३२. विश्राम
३३. गोप्या
३४. मिरी
३५. दुर्दैवी
३६. आपण सारे भाऊ
३७. स्वर्गीय ठेवा

• •

मोठ्या गटासाठी

१. नवा प्रयोग
२. सती
३. क्रांती
४. तीन मुले
५. समाजधर्म
६. राष्ट्रीय हिंदुधर्म
७. स्त्री-जीवन
८. रामाचा शेला
९. भारतीय संस्कृती
१०. भारताचा शोध
११. नवजीवन
१२. स्वप्न आणि सत्य

साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११ ०३०. फोन : ४५१ ७२४